

Методика мови

РОЛЬ І МІСЦЕ ЦІННОСТЕЙ У НАВЧАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ШКОЛІ

(на матеріалі вивчення синтаксису й пунктуації у 8-9 класах)

Ніна ГОЛУБ,
доктор педагогічних наук, професор
завідувач відділу навчання
української мови та літератури,
Інститут педагогіки НАПН України

УДК 372.8:811.161.2

Автор розглядає суть, значення і місце цінностей в навчально-виховному процесі, обґрунтовує важливість ціннісного аспекту кожного уроку української мови, наголошує на доцільності системного підходу до сприйняття учнями ціннісних орієнтирів і формування у них ціннісного ставлення до себе, до життя, до людей, суспільних процесів і явищ, особистих, родинних і національних ціннісних об'єктів.

Ключові слова: цінність, ієрархія цінностей, ціннісні орієнтації, особистісно орієнтоване навчання, компетентність, інтеріоризація, мотивація особистості, текст.

Поставлення проблеми у загальному вигляді та зв'язок її з важливими науковими чи практичними завданнями. Стратегію освіти визначають ціннісні орієнтири. Наявність їх дає підстави говорити про реалізацію принципу гуманізму, розвиток гуманістичної культури, на яку орієнтована сучасна освіта. Розвинені країни чи такі, що орієнтовані на розвиток, визначають свій перелік суспільних цінностей, які у процесі становлення й розвитку має засвоїти й прийняти кожна людина, зокрема такі: людина, її здоров'я, культура, функційна грамотність, розвиток і самореалізація, сім'я, Батьківщина, світ, відповідальність за себе й країну, справедливість, толерантність, гармонія, любов як умова гармонійної міжособистісної взаємодії; природа з її багатствами тощо. Затяжні суспільні потрясіння в Україні призвели до нівелювання цінностей, напрацьованих попереднім ладом, зволікання й ігнорування важливості проблеми визначення нових ціннісних орієнтирів. У результаті ми маємо не лише політичну кризу, а й кризу міжособистісних, сімейних, професійних, виробничих та ін. стосунків.

Відповідно до засад особистісно орієнтованого навчання шкільний предмет розглядають як засіб розвитку особистості учня. Цей складний і тривалий процес неможливо спрямувати на здобуття прогнозованих ре-

зультатів без урахування ціннісного компонента, адже, у змісті поняття «розвиток особистості» значне місце відведено розвитку її духовної сфери — «світоглядних, моральних, естетичних та інших цінностей у формі мотивів, настанов, здібностей [8, с. 29]».

Визначаючи компетентність як результат навчання, серед компонентів її вчені називають ціннісний, пов'язаний не лише з уявленням про систему цінностей, але й розумінням, сприйняттям і свідомим прийняттям їх, здатністю оперувати ними у ситуаціях вибору, прийняття рішень, формування міжособистісних стосунків. Цінність як філософська категорія, вочевидь, стає домінуючою у системі освіти, а тому й потребує ретельної уваги науковців, що формують орієнтири предметних методик, учителів, що застосовують їх на практиці, авторів шкільних підручників і посібників.

Мета статті — обґрунтування важливості ціннісного аспекту процесу навчання української мови, окреслення напрямів діяльності вчителя-словесника з формування ціннісних орієнтирів у школярів під час вивчення шкільного курсу синтаксису й пунктуації.

Аналіз літератури. Проблема цінностей актуалізується в умовах особистісно орієнтованого навчання, що увібрало в себе «визначні досягнення ринкового демократичного способу життя і новітні здобутки педагогіки: 1) пошанування демократичних свобод громадян, насамперед права на вільний вибір освіти; 2) тривалий досвід функціонування освіти в ринкових умовах, що призвело до її повної переорієнтації на задоволення потреб громадян; 3) поширення ідей гуманізації освіти, коли людина визнається вищою цінністю; 4) забезпечення реальної можливості повного задоволення потреб кожної людини відповідно до її намірів, цілей, життєвої стратегії [6, с. 110]».

У дослідженнях різних учених (філософів, соціологів, соціолінгвістів, дидактиків та ін.) виявляємо різне бачення типології цінностей. Відповідно до багатьох критеріїв розмежовують матеріальні, соціально-політичні й духовні; цінності-ідеали, цінності-властивості й цінності-речі; індивідуальні, групові або колективні, загальнонародні, національні, загальнолюдські; соці-

альні, предметні, особистісні; стійкі й ситуативні; позитивні й негативні та ін. Виділяють кілька підходів до визначення цінностей.

Перший (на рівні релігійної свідомості) містить церковні догми й учення, релігійну мораль і традиції.

В основу *другого* (на рівні життєвої свідомості) покладено моральні настанови, що регулюють людське співжиття і стосунки між людьми. Загальновідоме золоте правило їх — стався до людей так, як ти хочеш, аби вони ставилися до тебе.

Третій базується на цінностях вищого плану, орієнтація на які породжує в людині добрі риси, високоморальні потреби і вчинки [4, с. 37—38].

Беремо до уваги класифікацію цінностей, запропоновану В. Караковським. Учений виділяє зокрема такі групи:

1. Земля (спільний дім людства, що вступає у цивілізацію ХХІ ст. Земля людей і живої природи).

2. Вітчизна (єдина, унікальна для кожної людини Батьківщина, дана їй долею, заповідана предками).

3. Сім'я (початкова структурна одиниця суспільства, природне середовище розвитку дитини, що закладає основи особистості).

4. Праця (основа людського буття, що найповніше характеризує суть людини).

5. Знання (результат різноманітної), і насамперед творчої, праці).

6. Культура (велике багатство, накопичене людством у матеріальному й духовному житті людини).

7. Мир (спокій і злагода між людьми, народами, державами, головна умова існування Землі й людства).

8. Людина (абсолютна цінність, «мірило всіх речей», ціль, засіб і результат виховання) [3].

За визначенням акмеологів (Асмолова О., Леонтьєва Д., Братусь В.), особистісні цінності є смисловими регуляторами життєдіяльності людини, а зміна ієрархії особистісних цінностей як вищих сенсів буття людини визначає напрям, темп і ефективність розвитку її. Важливість цінності вбачають у здатності її бути критерієм, стандартом, «на основі якого оцінюють будь-який предмет чи явище, на основі якого індивід чи група виправдовують та обстоюють поведінковий вибір [2]».

Виклад основного матеріалу. Педагоги й дидактики вбачають важливість ціннісного компонента у тому, що він виформовує позитивне поле й спрямовує у нього особистість, виставляє орієнтири, кризь призму яких учень здійснює вибір, приймає рішення, регулює свою поведінку, мотивує вчинки. У результаті таких процесів формується почуття відповідальності, емпатії, самоповаги й поваги до інших, міцніє духовна й розвивається почуттєва сфера.

З огляду на те, що кожна царина життя й діяльності людини базується на своїх цінностях, ієрархія їх велика і не завжди осяжна. У міру того як розширюється пізнання сфер і активність дитини в них, необхідно інформувати її про ціннісні аспекти. У результаті до 9 класу учні мають бути свідомі того, що цінністю є все, надане людині природою, — чисте повітря, вода, родючий ґрунт, ріки, озера й моря, ліси, корисні копалини, рослинний і тваринний світ; цінністю є душевний (радість, гордість, щастя, закоханість, задоволення тощо) і фізичний (передусім здоров'я, сила, бадьорість) стан людини; цінністю є Вітчизна, родина, сім'я, що матеріалізується складниками їх. З роками учні до-

растають до усвідомлення духовних (свобода, справедливість, милосердя, добро, істина, прекрасне тощо), соціальних (мир і злагода в суспільстві, взаєморозуміння, зайнятість населення, демократія та ін.), національних та ін. цінностей.

Процес прийняття й присвоєння цінностей називають інтеріоризацією. Виділяють такі умовні етапи її: пізнання цінності; переведення інформації про неї на власну індивідуальну мову; активна діяльність суб'єкта, у результаті якої пізнану цінність приймають чи відкидають; включення пізнаної цінності в особистісно визнану систему цінностей; зміна особистості внаслідок прийняття чи відкидання цінності [4, с. 38].

Незважаючи на декларовані реформи, чітке теоретичне обґрунтування доцільності нових підходів, учитель-словесник опинився у ситуації, коли доводиться обирати між упродовженням інновацій і наданням результатів, за якими оцінюють його роботу. Наголошуючи неодноразово на зміщенні акцентів зі знанневого компонента на діяльнісний, поведінковий, Міністерство освіти і науки не відмовилося від тестових завдань ЗНО. Практика навчання мови учнів старших класів зводиться до тренінгів, у процесі яких учні накопичують у пам'яті інформаційний масив, доцільність якого — успішне складання ЗНО.

Одним із аргументів шкідливості такого підходу є несприйняття знання мови як цінності, адже суха теорія мови у цій ситуації не навчає логічно мислити, вибудовувати причинно-наслідкові зв'язки, розв'язувати засобами мови складні життєві завдання, уникати конфліктів, планувати й мотивувати свої вчинки, бути рішучим у прийнятті рішень.

Важко не погодитися з думкою про те, що «найголовніше в освіті, без чого вона взагалі не має сенсу, — це виховання розуміння, що є добро, і що є зло», адже «будь-які знання, будь-які навички можуть виявитися не лише не корисними, але й шкідливими, оскільки неосвічений, нерозвинутий, недалекий негідник значно менше небезпечний, ніж розумний, хитрий, завбачливий, озброєний услякими знаннями [5, с. 145]».

Ці положення добре ілюструє вигаданий чи реальний лист до вчителя, якого один директор школи писав кожному педагогові, якого брав на роботу. Зміст його такий: «Шановний учителю! Я пережив концтабір, мої очі бачили те, чого не мала б бачити жодна людина: як учні інженери будують газові камери; як кваліфіковані лікарі труять дітей; як навчені медсестри вбивають немовлят; як випускники вищих навчальних закладів розстрілюють і спалюють дітей та жінок...»

А тому я не довіряю освіченості. І прошу Вас: допоможіть учням стати людьми. Ваші зусилля не повинні призвести до появи вчених-потвор, тренованих психопатів, освічених Ейхманів.

Читання, письмо, арифметика мають сенс лише тоді, коли допомагають нашим дітям стати ЛЮДЯНИШИМИ».

Формуванням шкали цінностей сьогодні опікується родина (щоправда, не кожна) і школа. Покладатися на види мистецтва як допоміжні засоби не завжди доцільно, адже творці кіно, автори більшості художніх книжок, які сьогодні читають учні, нерідко «видають безумство за якийсь вищий розум, маячню — за відвертість, патологію — за норму, злочин — за подвиг, нарешті, зло — за добро [5, с. 146]». І до цих

викликів дитина має бути підготовленою. Кращим засобом протистояння злу й мірилом для здійснення життєво важливого вибору є усвідомлена й прийнята система цінностей, що стає мотиватором усіх рішень, важливих життєвих кроків і вчинків школяра.

В анкетуванні, проведеному відділом навчання української мови і літератури Інституту педагогіки НАПН України, промовистими є відповіді учнів 5-х, 8-их і 10-их класів на запитання: «Що означає для вас сім'я». Відповіді можна згрупувати таким чином: 1) *ціннісне сприйняття* («це найдорожче, що в мене є», «найцінніше й найважливіше у моєму житті», «найцінніше у світі», «дорогі мені люди», «найближчі люди», «люди, заради яких я здатний на самопожертву», «це для мене все», «найкращі люди, яких ні на що не проміняєш», «це все моє життя», «це те, заради чого я готовий на все», «те, без чого я не зможу жити» і под.); 2) *споживацьке сприйняття* («де мене підтримають завжди», «це надійна опора», «люди, які оберігають мене», «де мені затишно», «захист», «де про мене піклуються», «де мене розуміють», «де я потрібен», «хто мені допомагає і любить мене», «там, де мене чекають», «люди, на яких можна покластися», «люди, які мене пожаліють і приголублять», «підтримка і любов», «люди, які мене пожаліють, приголублять, не зрадять», «це підтримка рідних людей, які мене в тяжкі часи підтримають», «місце, де тебе всі люблять, завжди приймуть, що б ти не зробив», «місце, де ти потрібен і тебе захистять» і под.); 3) *неусвідомлене сприйняття* («мама, тато і я», «коло близьких людей», «це життя», «люди, що живуть разом», «сім'я, родичі, рідня», «родина» і под.); 4) *болісне сприйняття* («це куча проблем», «коли всі живуть мирно, не сваряться»). Результати підтверджують наявність важливої суспільної проблеми, розв'язання якої теж покладається передусім на вчителя.

Загальновідомо, що ціннісні орієнтації є підвалинами для формування мотивації особистості. Розглянемо ієрархію базових потреб, розроблену А. Маслоу, вміщену в таблиці 1, й зіставимо з нею результати анкетування.

Таблиця 1.

Потреби в самореалізації: прагнення до реалізації своїх здібностей, до розвитку власної особистості;
Естетичні потреби: прагнення гармонії, симетрії, порядку, краси.
Пізнавальні потреби: прагнення багато знати, уміти, розуміти, досліджувати.
Потреба у повазі (шани): прагнення до компетентності, досягнення успіху, схвалення, визнання авторитету;
Потреба в належності й любові: прагнення належності до спільноти, перебувати поруч з людьми, бути визнаними й прийнятими ними.
Потреба в безпеці: прагнення відчувати себе захищеним, позбутися страху й життєвих невдач.
Фізіологічні (органічні) потреби: голод, спрага, сексуальний потяг...

Учні з оцінними судженнями, що базуються на нижчих потребах, мають стати об'єктом особливої уваги з боку вчителя.

Дж. Равен дійшов висновків, що поведінку «визначає мотивація значно більше, ніж здібності». Учений

переконає, що «психологам немає сенсу оцінювати здібності відірвано від цінностей, уявлень і очікувань», а «оцінювання пріоритетів і цінностей має бути не периферійним, а центральним завданням психологічного забезпечення педагогічної практики, підвищення кваліфікації персоналу й управління кадрами [7, с. 20]. Ці висновки надзвичайно важливі й актуальні, адже саме ціннісний компонент у недалекому майбутньому має стати об'єктом оцінювання й критерієм вимірювання досягнень особистості.

На уроках української мови системній виховній роботі сприяє звернення до текстів, що, з одного боку, є благодатними для формування й розвитку навичок текстотворення, удосконалення текстотворчої майстерності, а з іншого — є засобом створення навчальних ситуацій, що поставлять учня перед моральним вибором, передбачатимуть пошук причинно-наслідкових зв'язків, виявлення реальних бар'єрів; спонукатимуть до формулювання припущень, цілей, змушуватимуть критично мислити, розподіляти ролі у процесі колективного пошуку, відчувати власну відповідальність за результати навчальної діяльності.

Продемонструємо таку роботу на прикладі уроків вивчення синтаксису й пунктуації у 8—9 класах.

Текст № 1.

1. Прочитайте мовчки текст. Визначте комунікативний намір автора тексту (поінформувати, розвеселити, переконати, порадити, застерегти тощо).

Грози в Карпатах — явище типове, і, на відміну від рівнинних гроз, значно агресивніше.

Що робити і як поводитися під час грози в Карпатах?

1. По-перше, правильно плануєте час прогулянок і подорожей, намагайтеся всі походи в гори здійснювати вранці.

2. Якщо під час грози ви перебуваєте в приміщенні, подбайте про безпеку також: зачиніть усі вікна й двері, вимкніть усі електроприлади.

3. Якщо гроза застала вас під час прогулянки в горах, негайно шукайте безпечне місце, де можна перечекати її.

4. Під час пошуку захисту від грози звертайте увагу на стан дерев. Якщо дерево має ознаки руйнування вогнем, біля нього небезпечно перебувати, оскільки в це дерево блискавка, можливо, влучала не раз. Відомо, що блискавки частіше влучають у дуб, тополь, сосну і ялину, менш уразливими є верба, клен та кущі.

5. Вибираючи місця захисту, уникайте берегів гірських річок, особливо гірських струмків, що, за словами працівників МНС, надзвичайно небезпечні під час злив.

6. Коли гроза застала вас на гірській галявині чи на відкритій місцевості, шукайте якимсь поглибленням, ямку, западину, щоб мінімізувати ваш контакт з поверхнею, котра слугує провідником.

7. Якщо гроза застала вас під час за кермом транспортного засобу, негайно зупиніться (З Інтернету).

Запитання і завдання:

1. Як ви реагуєте на поради?

2. Чи доводилося вам давати раду комусь?

3. Чи варто такі поради ігнорувати? Чому?

4. Як би ви хотіли, щоб до цих порад ставилися близькі вам люди?

5. Розставте слова, записані в дужках, у порядку зростання важливості для вас: спочатку менш важливі, а найважливіші — насамкінець (розваги, захоплення, екстрим, цікавість, здоров'я, життя, плани друзів, безпека). Яка цінність перебуває у центрі уваги авторів?

6. Об'єднайтеся у чотири групи для пошуку в тексті таких речень: 1) простих неускладнених; 2) простих ускладнених; 3) складнопідрядних з одним і кількома підрядними; 4) складних із різними видами зв'язку.

Текст № 2

Прочитайте текст уголос. Визначте тип мовлення. Сформулюйте головну думку.

Я дуже не люблю сміття. Особливо таке, що не розкладається, особливо у тих місцях, де за моїми уявленнями його не має бути, бо як можна смітити там, де без сміття є повноцінна гармонія. Мені тяжко бути у чудесних але засмічених місцях, де я відчуваю, що на мій простір, на мої вподобання йде шалена атака, яка звужує мій ареал перебування у комфортному світі.

Тисячі тонн відходів на кожен квадратний метр навів у моєму спокійному місті. Тисячі кілограмів твердих відходів на берегах кожної ріки, у лісах і всіляких інших територіях, які вважаються «неторканими».

Сміття настільки затиснуло існування кожного у непробивну блокаду, що вже неможливо від нього втекти.

Залишається тільки одне — зуміти пояснити насамперед собі, що так не має бути (за Т. Прохаськом).

Запитання і завдання:

1. Чи поділяєте ви думки автора? Чому автор так переймається проблемою сміття?

2. Як ставитесь до цієї проблеми ви?

3. Запропонуйте вихід із цієї ситуації, підготувавши проект «Чистота у моєму місті (селі)».

4. Перебудуйте текст, щоб кожне речення у ньому було складнопідрядним з одним підрядним.

5. Які цінності ігнорують люди, що засмічують довкілля?

Текст № 3

Прочитайте текст. Визначте головну думку. Добріть заголовок.

Знайомтесь, це бабуся Люда. Їй 86 років, і вона волонтер. У рідному селі вирощує квіти й усяку городину, продає це в Дніпрі і всі зароблені гроші витрачає на допомогу бійцям. А ще варить супчики і годує ними поранених бійців у лікарні імені Мечникова.

Спільно з групою волонтерів з «Фонду оборони країни» бабуся Люда організувала на залізничному вокзалі куточок відпочинку для військових. Людям у формі там наливають чай і каву, годують бутербродами, дають пакунок з харчами в дорогу. Подбали навіть про вай-фай і збрали невеличку бібліотеку. Дівчата-волонтерки зустрічають потяги, на платформі запрошують військових на чай-каву.

Бабусю Люду дуже часто можна побачити тут. Вона годує бійців, підкладає сонним під голови м'які подушечки, а на прощання обіймає й цілує кожного і молиться за те, щоб поверталися живими й здоровими.

Після того, як про бабуся Люду написали у соцмережах, вона стала відомою у своєму регіоні. Старенька

не раз шкодувала, що роки на заваді, інакше сама пішла б воювати.

У неї ясна голова, вона в курсі всіх новин, розуміється у політиці. А ще пам'ятає обличчя і впізнає тих, хто з'являється на вокзалі вдруге і втретє.

Вона знає, що йде війна, і країна потребує допомоги (за Г. Вогт).

Запитання і завдання:

1. Які враження справило на вас прочитання тексту?

2. Що здивувало вас у поведінці старенької?

3. Якими принципами керується в житті бабуся?

4. Кому б ви порадили прочитати цей текст? Чому?

5. Охарактеризуйте бабуся Люду, виділивши властиві їй риси?

6. Що найціннішим є для цієї Людини?

7. Як ви вважаєте, коли бабуся почуває себе посправжньому щасливою?

8. Випишіть з тексту складнопідрядні речення, усно дайте характеристику.

9. Поясніть розділові знаки у другому, третьому, шостому й десятому реченнях.

10. Збагатіть текст порівняльними зворотами.

Текст № 4.

Прочитайте текст, визначте стиль і тип мовлення.

Доглянутий вигляд, грамотне мовлення і виховання — ось що буде завжди у моді!

З дитинства нас навчали, що шлях до успішного життя й багатства пролягає через копітку працю. А працювати треба вдень і вночі, без перерви й відпочинку, і присвятити себе повністю роботі. Та чи правильно це?

Пам'ятайте, що не обов'язково цілодобово працювати, щоб розвивати свій бізнес. Інколи достатньо 3—4-ох годин, щоб досягти поставленої цілі. Важлива не тривалість, а якість роботи, яку ви виконуєте.

Для досягнення мети дуже важливо мати свій план, своє бачення, використати всі можливі інструменти, володіти вмінням організувати роботу й розпорядитися власним часом.

Успішні люди завжди делегують частину повноважень, а недосвідчені намагаються зробити все самі. Запам'ятайте, що важливим робочим інструментом і важелем управління є вміння комунікувати. Завдяки цьому вмінню успішний бізнесмен створить хороший бізнес, навіть маючи незначний капітал. Шлях до успіху важкий, та щоб його здолати, вам потрібно виховувати в собі силу волі, наполегливість і віру в себе й свої сили (з Інтернету).

Запитання і завдання:

1. Намалюйте уявний образ успішної людини.

2. Чи потрібно успішній людині знати синтаксис? Чому?

3. Чи є у тексті дискусійні моменти? Назвіть їх.

4. Які підвалини успіху закладає школа?

5. Чого навчає вас цей текст?

6. Охарактеризуйте речення третього абзацу, поясніть розділові знаки.

7. Випишіть з тексту просте ускладнене речення. Виконайте синтаксичний розбір.

Висновки і перспективи подальших розвідок порушеної проблеми. Щоб сформулювати ціннісне став-

лення учнів до світу, потрібно показати його всебічно й повернути увагу до того, який він цікавий, багатоманітний, корисний і привабливий. Щоб учні розглядали спілкування як цінність, необхідно наголошувати на можливостях (функціях) його, демонструвати прийоми гармонізації стосунків засобами спілкування. Ціннісне сприйняття мистецтва неможливе без розуміння й пізнання його. Для учня, у родині якого немає злагоди, сім'я перестає бути цінністю, тому вчитель має долати ці соціальні проблеми й бути готовим до пошуку переконливих аргументів, закладених у тексти. Тексти підручників, посібників, збірників диктантів і переказів мають бути водночас новими, привабливими у пізнавальному й художньо-естетичному плані.

Автор рассматривает суть, значение и место ценностей в учебно-воспитательном процессе, обосновывает важность ценностного аспекта каждого урока украинского языка, отмечает целесообразность системного подхода к восприятию учениками ценностных ориентиров и формирования у них ценностного отношения к себе, к жизни, к людям, общественным процессам и явлениям, личным, семейным и национальным ценностным объектам.

Ключевые слова: *ценность, иерархия ценностей,*

ценностные ориентации, личностно ориентированное обучение, компетентность, интериоризация, мотивация личности, текст.

The author reviews the nature, meaning and place of values in educational process, proves their importance for every Ukrainian language lesson, emphasizes the reasonability of systematic approach to students' perception of value guidelines and formation of their attitude to themselves, their life, people, social processes and events, personal, family and national valuable objects. Given the fact that value is one of the components of competence as a result of education and is associated not only with the concept of value system, but also the understanding, perception and conscious acceptance of them, their ability to operate in situations of choice, decision making, formation of value interpersonal relationships, this problem needs special attention of theorists and practitioners. The author argues that development of Ukrainian language teaching methods based on the text will contribute to the systematic work on formation of students' value attitude to themselves and the world (material and spiritual) at Ukrainian language lessons.

Keywords: *value, hierarchy of values, value guidelines, personality-oriented education, competence, internalization, individual motivation, text.*

Література

1. Деркач А. А. Акмеология в вопросах и ответах: Учеб. пособие / А. А. Деркач, Е. В. Селезнева. — М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: МОДЭК, 2007. — 248 с.
2. Деркач А. А. Акмеология: личностное и профессиональное развитие человека: в 5 книгах / А. А. Деркач. — Кн. 4: Развитие ценностной сферы профессионала. — М.: РАГС, 2001. — 483 с.
3. Караковский В. А. Статья человеком. Общечеловеческие ценности — основа целостного учебно-воспитательного процесса / В. А. Караковский — М.: — 1993. — 80 с.
4. Лобанов А.А. Основы профессионально-педагогического общения: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / А. А. Лобанов. — 2-е изд., стер. — М.: Академия, 2004. — 192 с.
5. Новиков Ю. Добро и зло : выбор длиною в жизнь / Ю. Новиков. — Москва, 2006. — 338 с.
6. Підласий І.П. Практична педагогіка або три технології: Інтерактивний підручник для педагогів ринкової системи освіти / І. П. Підласий. — К.: Слово, 2004. — 616 с.
7. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Дж. Равен / пер. с англ. — М.: Когито-Центр, 2002. — 396 с.
8. Сериков В. В. Образовани и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем / В. В. Сериков. — М.: Логос, 1999. — 272 с.

Literatura

1. Derkach A. A. Akmeologyia v voprosakh y otvetakh: Ucheb. posobyie / A. A. Derkach, E. V. Selezneva. — М.: Yzdatelstvo Moskovskoho psykholoho-sotsyalnoho ynstytuta; Voronezh: МОДЭК, 2007. — 248 s.
2. Derkach A. A. Akmeologyia: lychnostnoe y professyonalnoe razvytye cheloveka: v 5 knykhakh / A. A. Derkach. — Кн. 4: Razvytye tsennostnoi sfery professyonaln. — М.: RAHS, 2001. — 483 s.
3. Karakovskiy V. A. Stat chelovekom. Obshchchelovecheskye tsennosty — osnova tselostnoho uchebno-vospytatelnoho protsessa / V. A. Karakovskiy — М.: — 1993. — 80 s.
4. Lobanov A. A. Osnovy professyonalno-pedahohycheskoho obshchcheniya: ucheb. posobyie dlia stud. vyssh. ped. ucheb. zavedenyi / A. A. Lobanov. — 2-e yzd., ster. — М.: Akademyia, 2004. — 192 s.
5. Novykov Yu. Dobro y zlo : vybor dlynoiu v zhyzn / Yu. Novykov. — Moskva, 2006. — 338 s.
6. Pidlasyi I. P. Praktychna pedahohika abo try tekhnolohii: Interaktyvnyi pidruchnyk dlia pedahohiv rynkovoii systemy osvity / I. P. Pidlasyi. — К.: Slovo, 2004. — 616 s.
7. Raven Dzh. Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyiiavlenye, razvytye y realizatsiya / Dzh. Raven / per. s anhl. — М.: Kohyto-Tsentr, 2002. — 396 s.
8. Serykov V. V. Obrazovanye y lychnost. Teoryia y praktyka proektyrovaniya pedahohycheskykh system / V. V. Serykov. — М.: Lohos, 1999. — 272 s.